

ƏDƏBİYYAT

DOI: <https://doi.org/10.59849/2957-3882.2025.2.8>YAPONİYADA TÜRKOLOGİYANIN İNKİŞAFINDA QƏDİM UYĞUR
TƏDQIQATLARININ ROLU

Aysel ƏHMƏDOVA

*fil.ü.f.d., dos., Azərbaycan Milli Elmlər
Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
aysel901120@gmail.com**Daxilolma tarixi: 04.05.2025**Düzəliş tarixi: 17.09.2025**Nəşrə təsdiq tarixi: 25.09.2025*

XÜLASƏ

Yaponiyada türkologiyaya həsr olunmuş tədqiqatlar xüsusən son dövrlərdə genişlənmişdir. Bu tədqiqatlarda əsas yeri qədim uyğur tədqiqatları tutur. Bu tədqiqatlar yaponların buddizmə marağı və Yaponiyada qədim uyğur əlyazmalarının saxlanılması ilə başlanmış və sonralar genişlənərək digər qədim uyğur yazılı abidələrini də əhatə etmişdir. Yapon tədqiqatçıları abidələrin məzmunu, dili, tarixi ilə bağlı tədqiqatlar aparmış, bir çox qədim uyğur abidəsini nəşr və tərcümə etmişlər. Bu sahədə tədqiqat aparanaqlar sırasında Masahiro Şouqaito, Takao Moriyasu, Kogi Kudara, Dai Matsui, Hiroşi Umemura, Yukio Kasai, Koiçi Kitsudo və başqalarının adlarını çəkmək olar.

Yaponiyada əlyazmalarla yanaşı, qədim uyğurlara məxsus divar rəsmləri və yazıları da tədqiq olunmuşdur. Yapon alimlərinin diqqətini cəlb edən məsələlərdən biri də qədim uyğurların tarixi, onların buddizmi qəbul etməsi, qədim uyğur dövlətlərinin buddizmə münasibəti olmuşdur. Onlar qədim uyğur yazısını diqqətlə öyrənmiş və bu yazının müxtəlif növlərini müəyyənləşdirərək, onları dövləşdirmişlər.

Yapon türkoloqlar qədim uyğurların monqollara təsiri, xüsusən monqol Yuan sülaləsinin dövründə qədim uyğurların geniş fəaliyyəti və monqolların buddizmə keçməsinə qədim onların rolunu da araşdırmışlar. Onlar bu nəticəyə gəlmişlər ki, monqol hakimiyyəti dövründə, xüsusən XIII-XIV əsrlərdə qədim uyğurlar dövlətin idarəsində mühüm rol oynamaqla yanaşı, bir çox buddist mətnini də monqol və türk dillərinə tərcümə etmişlər.

T.Moriyasunun Dunhuanda, Şaço adlı ərazinin uyğurlar tərəfindən idarə olunması, Y.Kasainin qədim uyğur dövlətlərində hakimiyyətin qanuniləşdirməsində dinin rolu, M.Şoqaitonun Çin sözlərinin qədim uyğur əlifbası ilə yazılması qaydaları, C.Odanın qədim uyğur abidəsi "Səkkiz yükmək" haqqındakı tədqiqatları diqqəti cəlb edir.

Açar sözlər: əlyazmalar, türkologiya, buddizm, Turfan, Dunhuan, qədim uyğur yazısı

РОЛЬ ДРЕВНЕУЙГУРСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ В РАЗВИТИИ ТЮРКОЛОГИИ В ЯПОНИИ

Айсель АХМЕДОВА

*доктор философии по филологии, доцент,
Институт лингвистики имени Насими
Национальной академии наук Азербайджана
aysel901120@gmail.com*

Дата поступления: 04.05.2025

Дата исправления: 17.09.2025

Дата утверждения к публикации: 25.09.2025

АННОТАЦИЯ

В Японии исследования по тюркологии особенно расширились в последнее время. Древнеуйгурские исследования являются существенными среди них. Эти исследования начались с интереса японцев к буддизму и с того факта, что некоторые древнеуйгурские рукописи сохранились в Японии, а затем они расширились и охватили также другие древнеуйгурские письменные памятники. Японские исследователи исследовали содержание, язык, историю памятников, они опубликовали и перевели множество древнеуйгурских памятников. Среди исследователей этой области можно упомянуть Масахиро Сёгайто, Такао Мориясу, Коги Кудару, Дай Мацуи, Хироси Умэмуру, Юкио Касаи, Коити Кицудо и других.

В Японии исследовались не только рукописи, но и настенные росписи и письма. К проблемам, привлекающим внимание японских ученых, относятся также история древних уйгуров, их обращение в буддизм и отношение древнеуйгурских государств к буддизму. Они тщательно изучали древнеуйгурскую письменность, определяли различные типы этой письменности и делили ее на периоды.

Японские тюркологи также исследовали влияние древних уйгуров на монголов, особенно их широкий спектр деятельности во время правления монгольской династии Юань, и их роль в обращении монголов в буддизм. Они пришли к такому выводу, что во время правления монголов, особенно в XIII-XIV веках, помимо того, что они играли важную роль в управлении государством, древние уйгуры также перевели множество буддийских текстов на монгольский и тюркские языки.

Особый интерес вызывают исследования Т.Мориясу о том, что Ша-Чжоу в Дуньхуане находился под властью уйгуров, исследования Ю. Касаи о роли религии в легитимации правления в древнеуйгурских государствах, исследования М.Сёгайто о правилах написания китайских слов в древнеуйгурском письме, исследования Дж.Оды о древнеуйгурском памятнике “Секиз юкмек”.

Ключевые слова: *рукописи, тюркология, буддизм, Турфан, Дуньхуан, древнеуйгурская письменность*

THE ROLE OF OLD UYGHUR RESEARCH IN THE DEVELOPMENT OF TURCOLOGY IN JAPAN

Aysel AHMADOVA

*PhD in Philology, Associate Professor,
Nasimi Institute of Linguistics
Azerbaijan National Academy of Sciences
aysel901120@gmail.com*

Date of submission: 04.05.2025

Date of revision: 17.09.2025

Date of acceptance for publication: 25.09.2025

ABSTRACT

In Japan, research on Turkology has broadened especially in recent times. The Old Uyghur research is essential among this work. This research began with the Japanese interest in Buddhism and with the fact that some Old Uyghur manuscripts are preserved in Japan, and later expanded to include other Old Uyghur written monuments as well. Japanese researchers have explored the content, language, and history of these monuments, and they have published and translated many Old Uyghur texts. Among the researchers in this field, Masahiro Shōgaito, Takao Moriyasu, Kōgi Kudara, Dai Matsui, Hiroshi Umemura, Yukio Kasai, Kōichi Kitsudō, and others can be mentioned.

In Japan, not only manuscripts, but also wall paintings and inscriptions have been investigated. The issues that attract the attention of Japanese scholars also include the history of the Old Uyghurs, their conversion to Buddhism, and the attitude of the Old Uyghur states toward Buddhism. They studied the Old Uyghur script carefully, identified various types of this script, and divided it into periods.

Japanese Turkologists have also explored the influence of the Old Uyghurs on the Mongols, especially their wide range of activities during the reign of the Mongolian Yuan dynasty, and their role in the conversion of the Mongols to Buddhism. They concluded that during Mongol rule, especially in the 13th–14th centuries, the Old Uyghurs not only played an important role in state administration but also translated many Buddhist texts into Mongolian and Turkic languages.

T. Moriyasu's research on the fact that Sha-Chou in Dunhuang was ruled by the Uyghurs, Y. Kasai's research on the role of religion in legitimizing rule in the Old Uyghur states, M. Shōgaito's research on the rules for writing Chinese words in the Old Uyghur script, and J. Oda's research on the Old Uyghur monument *Säkiz Yükmäk* are especially noteworthy.

Keywords: *manuscripts, Turkology, Buddhism, Turfan, Dunhuang, Old Uyghur script*

Giriş

Yapon türkoloqlarının ən çox məşğul olduqları sahələrdən biri qədim uyğur yazılı abidələridir. Bunun da bir neçə səbəbi var:

1) Qədim uyğur abidələrinin bir hissəsinin Kiotoda Ryukoku Universiteti kitabxanasında saxlanması. Turfan və Dunhuan kimi ərazilərdə ekspedisiya aparılanlar arasında yaponlar da olmuşdur və onlar tapdıqları əlyazmaları öz ölkələrinə gətirmişlər.

2) Uyğurların yaşadıkları və qədim uyğur abidələrinin tapıldığı ərazinin Yaponiyaya digər türklərin yaşadıkları ərazidən daha yaxın olması;

3) Qədim uyğur abidələrinin əksəriyyətinin buddizm məzmunlu olması. Yaponiyada buddizm erkən orta əsrlər dövründən etibarən geniş yayılmışdır və hələ də əhali arasında mövcudluğunu davam etdirir;

4) Qədim uyğur mətnlərinin çoxunun Çin dilindən tərcümə olunması. Yaponlar arasında Çin dilini bilənlər çoxdur və bu da onların qədim uyğur mətnlərinə daha çox maraq göstərməsinə səbəb olmuşdur.

Qədim uyğur abidələri ilə bağlı bir cəhət də yaponların diqqətini cəlb etmişdir. Belə ki, özləri də buddizmi qəbul etdiklərinə baxmayaraq, yaponlar dini mətnləri öz dillərinə tərcümə etməmiş, Çin dilindəki mətnlərdən istifadə etmişlər. Bu da onları dini mətnlərin öz dillərində versiyalarını hazırlayan xalqlardan: çinlilər, toxarlar, tibetlilər, monqollar, həmçinin qədim uyğurlardan fərqləndirmişdir (Kudara, 2009, s.253).

Beləliklə, Yaponiyada qədim uyğur tədqiqatları ötən əsrdə başlamış və bu gün də davam edir. Bu tədqiqatlar İpək Yolu və qədim uyğurlar, qədim uyğur yazılı abidələrinin dili, qədim uyğur mətnlərin Çin və sanskrit sözləri, qədim uyğurlarda buddizmin yayılması kimi məsələlərdir. Bu sahə ilə məşğul olan yapon tədqiqatçılara Masahiro Şougaito, Takao Moriyasu, Kogi Kudara, Dai Matsui, Hiroşi Umemura, Yukio Kasai, Koiçi Kitsudo və b. daxildir.

Türkoloji tədqiqatlar Yaponiyada uzun müddətdir aparılsa da, bunlar türkologiya ilə maraqlananlar istisna olmaqla, digərlərinə çox da məlum deyil. Bunun səbəblərindən biri həmin tədqiqatların yapon dilində olmasıdır (Kudara, 2009, s. 247). Lakin son dövrlərdə bir çox yapon tədqiqatçı əsərlərini ingilis və digər dillərdə çap etdirmiş, yaxud yapon dilində olan tədqiqatlar digər dillərə tərcümə olunmuşdur. Bu da Yaponiyada türk dillərinə, xüsusən qədim uyğur abidələrinə həsr olunmuş tədqiqatların dünyada daha yaxşı tanınmasına səbəb olmuşdur.

1. Yaponiyada saxlanan qədim uyğur əlyazmaları

Qədim uyğur əlyazmaları hazırda müxtəlif dövlətlərin ərazisində saxlanılır: Almaniya, Böyük Britaniya, Fransa, Rusiya, Yaponiya və Çinlə yanaşı, Türkiyədə də bir neçə əlyazma nümunəsi var. Yaponiyada qədim uyğur abidələrinin öyrənilməsinə maraq yaradan bu əsərlər hazırda Kiotoda, Ryukoku Universitetinin kitabxanasında saxlanılır. Bunları Yaponiyaya gətirən Kozui Otani olmuşdur.

1876-1948-ci illərdə yaşamış Kozui Otani Avropada təhsil almış, London Universitetində oxuyanda Aurel Steynlə tanış olmuş və bu onun gələcək səfəri üçün təkan vermişdir (Kudara, 1999, s. 333). K.Otaninin başçılığı ilə ilk yapon ekspedisiyası 1902-1904-cü illərdə həyata keçirilmişdir. Maraqlıdır ki, Londondan yola düşən K.Otani şərqə getmək üçün Londondan sonra məhz Bakıya gəlmiş, daha sonra Səmərqəndə keçmişdir. Sonralar daha 2 səfər də həyata keçirilmişdir (Kudara, 1999, s. 336). K.Otaninin qədim əlyazmalarla maraqlanmasının səbəbi onun buddist rahib olması idi. Onun keçirdiyi səfərlər də məhz abbatı olduğu Nişi Honqanci məbədi hesabına maliyyələşdirilmişdir (Kudara, 1999, s. 337).

II Dünya müharibəsi vaxtı Otaninin şəxsi kolleksiyası dağılmış, həmin kolleksiyaya məxsus əsərlər hazırda Yaponiya, Çin və Koreyada saxlanılır: Ryukoku Universiteti (Kioto), Tokio Milli Muzeyi, Milli Mərkəzi Muzey (Seul), Lu Şun Muzeyi (Çin), Milli Pekin Kitabxanası (Kudara, 1999, s. 338).

Yuxarıda da qeyd olunduğu kimi, K.Otaninin topladığı materialların əksəriyyəti Ryukoku Universitetində saxlanılır. Bu da həmin universitetdə Mərkəzi Asiya tədqiqatlarının başlanmasına təkan vermişdir. Ryukoku Universitetində 10 min qədim uyğur fraqmenti olduğu göstərilir. Bunların təxminən yarısı buddist, qalanlar isə manixey və nestorian mətnləridir (Kudara, 1999, s. 338-339).

K.Otani təhsil aldığı dövrdə Avropada qədim yazılı abidələrə marağı görmüş və buddizmlə məşğul olan bir şəxs olaraq həmin abidələri əldə etmək istəmişdir. Onun məqsədi qədim uyğur abidələrini tədqiq etmək olmasa da, gətirdiyi əlyazmalar içində qədim uyğurlara məxsus əsərlərin də olması Yaponiyada qədim uyğur mətnləri və onların dilinə marağın formalaşmasına səbəb olmuşdur.

2. Qədim uyğur abidələrinin dövrləşdirilməsi

Qədim uyğur abidələrinin dövrləşdirilməsi məsələsi yapon tədqiqatçıların diqqət mərkəzindədir. C.Hamiltonun çap etdirdiyi qədim uyğur abidələrindən danışan Juten Oda bu abidələrin dövrləşdirilməsi ilə bağlı yazmışdır: “C.Hamilton tərəfindən çap olunan uyğur əlyazmaları dini əlyazmalardan və məktublar və ailədaxili yazışmalardan ibarətdir ki, bunlar ən azı XI əsrin birinci yarısından əvvəl yazılmışdır” (Oda, 2011, s. 1186). Dai Matsuinin fikrincə, qədim uyğur mətnləri IX-XIV əsrlərə aiddir (Matsui, 2019, s. 151).

Qədim uyğurlardan kağız üzərinə yazılmış mətnlərlə yanaşı, həm də divar yazıları və rəsmləri də qalmışdır. Takao Moriyasunun fikrincə, uyğur buddist divar rəsmlərinin əksəriyyəti X-XII əsrlərə (X əsrin sonu və XIII əsr də daxil olmaqla, əsasən, XI-XII əsrlərə aiddir (Moriyasu, 2000, s. 341).

Qədim uyğur abidələrinin əksəriyyəti buddizmə həsr olunmuşdur. Ona görə də həmin mətnlərin tarixləndirilməsi üçün ilk növbədə qədim uyğurların buddizmi qəbul etdiyi dövrü müəyyənləşdirmək lazımdır. T.Moriyasuya görə, Qərbi uyğur dövlətinin yuxarı sinfi X əsrin ikinci yarısında buddizmə keçmişdir (Moriyasu, 2000, s. 338). C.Odaya görə, bu keçid X əsrdə baş vermişdir: “Bir tərəfdən Kaşğarda İslama keçid başlanmış, digər tərəfdən X əsrdə Tarımda və Turfan hövzəsində olan xaqanlıq manixeylikdən buddizmə keçmişdir” (Oda, 2011, s. 1187).

T.Moriyasunun fikrincə, uyğurlar buddizmi azı IX əsrdən sonra qəbul etmişlər: “Məncə, IX əsrdə heç bir uyğur buddisti yox idi, çünki həmin vaxt onlar ya manixey, ya da şamanist idilər. Hətta X əsrdə də manixeylik qərb uyğurları arasında üstün mövqedə idi” (Moriyasu, 2000, s. 342). “Heç bir uyğur (türk yox!) buddizm nümunəsi X əsrin əvvəllərindən daha köhnə deyil” (Moriyasu, 2000, s. 351). Tədqiqatçı X əsrdən sonra artıq buddizmə tam keçildiyini və manixeyliyin mövcudluğuna son qoyulduğunu da göstərir. T.Moriyasu yazır ki, Kaşğari qonşu uyğur dövlətinin işləri ilə yaxşı tanış olsa da, onun ensiklopedik kitabında uyğur manixeyizminə aid bircə söz belə yoxdur. Lakin buddizm haqqında müəyyən məlumat var. Bu da onu göstərir ki, Qərbi Uyğur dövlətində manixeylik XI əsrin ortalarında zəifləmişdir. Dəyişiklik X əsrdə baş vermişdir. X əsrin ortalarına kimi manixeyliyə dövlət dəstəyi var idi (Moriyasu, 2000, s. 346). Beləliklə, T.Moriyasuya görə, XI əsrin əvvəllərindən sonra heç bir qədim uyğur manixey abidəsi yoxdur (Moriyasu, 2000, s. 351). Yukio Kasai də X əsrin ikinci yarısında və ya XI əsrin əvvəllərində buddizmin manixeyliyə üstün gəldiyini və uyğurların əsas dini olduğunu göstərsə də, onun fikrincə, müəyyən müddət ərzində bu iki din birgə mövcud olmuşdur (Kasai, 2020, s. 73).

Maraqlıdır ki, “Divanü lüğət-it-türk”də qədim uyğurlar haqqında verilən məlumatlarla bağlı T.Moriyasu və Y.Kasai fərqli fikirdədirlər. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, T.Moriyasu Kaşğarının qədim uyğurlarda manixeylik haqqında danışmadığını, yalnız buddizm haqqında məlumat verdiyini göstərir. Y.Kasai isə bu məsələ barədə yazır: “Divanü lüğət it-türk”də qaraxanlıqların Qərbi Uyğur dövləti ilə mübarizəsinə aid ən azı 4 şeir var ki, onlardan da yalnız birində uyğurların buddist olması xatırlanır (Kasai, 2020, s. 85). “Divanü”də qədim uyğurlar haqqında məlumatlar arasında buddist dini terminləri nəzərə çarpır: *toyın* “rahib” (DLT, III, 1689), *burxan*, *furxan* “budda”, “büt” (DLT, I, 436, 343), *muyan* “savab” (DLT, III, 172) və s.

Qədim uyğur abidələrinin dövrləşdirilməsində əsərlərin hansı dillərdən tərcümə edildiyinə də əsaslanmışlar. K.Kudara bildirir ki, qədim uyğurlar buddizmlə bağlı mətnləri ilk dövrlərdə toxar və soqd dillərindən tərcümə etmişlər (Kudara, 2009, 256). Sanskrit dilindən edilən tərcümələr daha

sonrakı dövrə aiddir, əsasən, ikidilli olmuş, brahmi yazısı ilə yazılmışdır (Kudara, 2009, s.256). Tibet dilindən tərcümələr uyğur buddizminin son mərhələsinə, yəni monqolların Yuan sülaləsinin hakimiyyəti dövrünə aiddir (Kudara, 2009, s.256).

Qədim uyğur abidələrində eyni terminin tərcüməsi kimi müxtəlif sözlərdən istifadə geniş yayılmışdır. K.Kudara bunu tərcümələrin müxtəlif dövrlərə aid olması ilə bağlayır (Kudara, 2009, s. 258).

Müxtəlif dövrlərə aid qədim uyğur abidələrinin üslub və quruluş cəhətdən müqayisəsinə də təsadüf olunur. K.Kudaranın fikrincə, ilk tərcümələr adətən səthi, həddindən artıq uzadılmış və ədəbi məqsəd olmadan edilmişdir (Kudara, 2009, s.257). Maraqlıdır ki, ən məşhur qədim uyğur abidələrindən olan “Altun yaruk”, “Maytrisimit” və “Daşakarmapathaavadanamala” məhz ilk dövrün nümunələrindəndir və tərcüməçinin sərbəst hərəkət etdiyi, şeirlər və hekayələrlə zənginləşdirdiyi, dili də kifayət qədər anlaşıqlı olan (xüsusilə bədii hissələr, şeir və hekayələrdə) bu mətnlərin səthi və ədəbi məqsəd olmadan yazılmış olduğunu qəbul etmək çətindir. Uzatmalar məsələsində tədqiqatçı haqlı olsa da, bunu həmin əsərlərin uyğurlar arasında buddizmin yayılması üçün ilk addımlar olması və bu cəhətdən tərcüməçilərin geniş izahlar verməyə ehtiyac duyması ilə əlaqələndirmək olar. Müəllif XIII əsrin ikinci yarısından qədim uyğurlarda tərcümə işinin daha geniş yayıldığını, bu tərcümələrdə yeni terminlərin meydana çıxdığı və tərcümənin daha səlis olduğunu göstərir, ancaq bir məsələni də əlavə edir: “Bəzən bu səlis tərcümələrin hissələrdən məhrum və çox da maraqlı olmadığını görürük” (Kudara, 2009, s.258).

XIV əsrin ikinci yarısından etibarən qədim uyğurlarda, xüsusən də Koço uyğurlarında buddizm məzmunlu əsərlərə, demək olar ki, rast gəlinməsə də, Qansuda “Altun yaruk”un 1687-ci ilə aid bir əlyazma nüsxəsi tapılmışdır. Bu fakta əsaslanan K.Kudara uyğurların az hissəsinin İslamı qəbul etmədiyini və şərq bölgələrində buddizmə inanmağa davam etdiklərini ehtimal edir (Kudara, 2009, s.261).

Qədim uyğur mətnlərinin yazıldığı dövrü müəyyənləşdirməyə çalışan tədqiqatçılar onların tapıldığı yerlərə də diqqət yetirmişlər. Dunhuan mağarasından danışan C.Oda yazır: “Bu mağara XI əsrin birinci yarısında bağlanmış və XX əsrin başlanğıcına kimi bağlı qalmışdır” (Oda, 2011, s. 1185). Onun fikrincə, buradan tapılan abidələr ən azı XI əsrin birinci yarısından əvvəl yazılmışdır (Oda, 2011, s. 1186).

3. Qədim uyğur yazısının tədqiqi

Qədim uyğur yazısı soqd əlifbası əsasında meydana çıxsada da, uzun müddət bu yazıdan istifadə edən qədim uyğurlar yazının müxtəlif növlərini əmələ gətirmişlər. Müxtəlif əsrlərdə və müxtəlif üsullarla meydana çıxmış qədim uyğur abidələrində fərqli yazı sistemləri (qədim uyğur, manixey, brahmi və s.) ilə yanaşı, eyni yazının bir-birindən fərqlənən növlərinə də rast gəlinir.

Yapon tədqiqatçıların ən mühüm xidmətlərindən biri qədim uyğur yazısının növlərini və dövrlərini müəyyənləşdirmək olmuşdur. Bu işlə xüsusən T.Moriyasu məşğul olmuşdur. 1985-ci ildə T.Moriyasu uyğur yazısını formasına görə 4 qrupa (dərəcəyə) bölmüşdür: kvadrat (düzbucaqlı) (*kaisho*), yarı-kvadrat (*han-kaisho*), yarı-kursiv (*han-sōsho*), kursiv (*sōsho*). O, yazının formasına görə, uyğur əlyazmalarını isə iki böyük qrupa bölür: daha köhnə qrup – yarı-kvadrat yazı (təxminən, X-XI əsrlər) və yeni qrup – kursiv yazı (təxminən, XIII-XIV əsrlər) (Moriyasu, 2000, s. 345). Müəllif göstərir ki, “Uyğur buddizminin ilk qızıl dövründə təxmini, XI əsrin birinci yarısında” bütün əlyazmalar və divar yazıları kvadrat və ya yarı-kvadrat yazı ilə yazılmışdır. (Moriyasu, 2000, s. 352).

Kvadrat yazı çap üslubu hesab olunur. Kvadrat yazı və ya kitab yazısı professional xəttatlar tərəfindən yazılıb, IX-X əsrlərdən başlayaraq monqol dövrünə qədər istifadə olunmuşdur. Kursiv yazı ilə yazılmış, yazılma tarixi verilmiş və ya müəyyənləşdirilə bilən bütün uyğur əlyazmaları monqol dövrünə aiddir. Əksinə, yarı-kvadrat yazılı əlyazmalar təxminən X əsrdən etibarən tapıla bilər, məsələn, Dunhuanın gizli mağarasından tapılan yazılar və Turfanda dirək üstündəki 2 yazı. Yarı-kursiv yazı keçid mərhələsidir (Moriyasu, Zieme, 199, s. 74).

T.Moriyasu uyğur buddizminin ilk qızıl dövrünü XI əsrin birinci yarısı kimi müəyyənləşdirir və bu dövrdə bütün əlyazmalar və divar yazılarının kvadrat və ya yarı-kvadrat yazı ilə yazıldığını göstərir (Moriyasu, 2000, s. 352).

K.Kudara uyğur yazısını kvadrat, blok və kursiv (əlyazma) tiplərə bölmüşdür. Onun fikrincə, kvadrat yazı tipi nüsxə çıxarmaq üçün işləndirdi (Kudara, 2009, s. 257). K.Kudaranın bölgüsü T.Moriyasunun bölgüsünə olduqca yaxındır.

4. Qədim uyğurların buddizmi qəbul etməsi ilə bağlı tədqiqlər

Yapon tədqiqatçıları qədim uyğur abidələri ilə yanaşı, qədim uyğurların tarixi və onların buddizmi qəbul etməsi ilə bağlı da məlumatlar vermişlər.

Kogi Kudara bildirir ki, mübahisəli də olsa, VI əsrə aid bir Çin qaynağına görə, Şimali Qi dövləti buddizmə aid “Mahāparinirvāna-sūtra” türk dilinə tərcümə edib, türklərə göndərmişdir və bu türklərin buddizmlə ilk tanışlığıdır (Kudara, 2009, s.249).

K.Kudara qədim uyğurların buddizmə keçməsinin səbəbini onların yaşadıkları ərazidə buddizmin geniş yayılması ilə izah edir. Onun fikrincə, həmin dövrdə bölgədə “mədəniləşmiş” olmaq buddizmi qəbul etmək deməkdi və uyğurlar bu bölgədə yaxşı yer tutmaq üçün dövlət səviyyəsində buddizmi qəbul etməli idilər. O, bu hadisədə İpək Yolunun təsirini xüsusi qeyd edir (Kudara, 2009, s. 250-253).

Y.Kasainin qədim uyğur hökmdarlarının öz hakimiyyətlərini qanuniləşdirmək üçün istifadə etdikləri yollar barədə tədqiqatı da çox əhəmiyyətlidir. Müəllifin fikrincə, bu yollardan biri hökmdarın özünə ad seçməsidir: “Uyğur hökmdarlarının adları onların qanuniləşdirmə strategiyaları üçün əsasdır, çünki onlar hökmdarların özlərini rəsmi olaraq necə təmsil etməklə bağlı niyyətlərini əks etdirir” (Kasai, 2020, s. 61). O qeyd edir ki, Şərqi Uyğur xaqanlığı dövründə qanuniləşdirmə ənənəvi formada, yəni Göytürk dövlətindəki qayda üzrə gedirdi (Kasai, 2020, s. 61). Y.Kasai Şərqi Uyğur xaqanlığı deyəndə Orxon hövzəsində Göytürk dövlətindən sonra mövcud olan Uyğur xaqanlığını nəzərdə tutur (Kasai, 2020, s. 62).

Şərqi Uyğur xaqanlığının üçüncü hökmdarı (Bögü xan) manixeyliyi əsas din kimi qəbul etmişdi. Y.Kasainin fikrincə, burada məqsəd öz dövlətini digərlərindən fərqləndirən və hakimiyyətini qanuniləşdirən bir dinə ehtiyac idi. Onun ətrafdakı digər rəqib dövlətlərdəkindən fərqli (Tibet buddizmi, Çin daosizmi, xəzərlərin iudaizmi) və öz imperiyasını təmsil edən bir dünya dininə ehtiyacı vardı (Kasai, 2020, s. 65). Fikrimizcə, özünü başqalarından fərqləndirmək üçün tanrıçılığı dəyişmək inandırıcı deyil. Göy tanrı inancı da onu başqa dövlətlərdən fərqləndirməyə davam edə bilərdi, necə ki Göytürk dövlətləri həmin inancla mövcud olmuşdular və qədim uyğur dövlətlərindən fərqli olaraq daha müstəqil daxili və xarici siyasət yetirmişdilər.

Orxon Uyğur xaqanlığına son qoyulandan sonra uyğurlar müxtəlif ərazilərə köç etmiş və burada öz dövlətlərini yaratmışlar. Bu dövlətlərdən biri Turfan hövzəsində yaranmış Qərbi Uyğur dövlətidir. Y.Kasainin fikrincə, Koço Uyğur dövlətinin ilk dövrlərində də, Orxon Uyğur dövlətinin sonrakı dövrlərində olduğu kimi, manixeylik əsas olmuşdur. Onun fikrincə, onların da öz hakimiyyətlərini qanuniləşdirmək üçün manixeyliyi himayə etməyə ehtiyacları vardı (Kasai, 2020, s. 71). Tədqiqatçı dövlətin idarə olunması və hakimiyyətin qəbul etdirilməsi üçün dini icmaların dəstəyini qazanmaq ehtiyacının bir səbəbi kimi də qərb uyğurlarının başçısı Puqu Junun Yağlakar qəbiləsindən olmamasını göstərir (Kasai, 2020, s. 73). Orxon Uyğur xaqanlığın varisi kimi qəbul olunmaq üçün onların hakim sülaləsindən olmaq mühüm idi. Koço Uyğur dövlətinin hökmdarları da bu statusa malik olmadıqlarından hakimiyyətlərini müxtəlif dinləri himayə etməklə qanuniləşdirmək istəmişlər.

Qədim uyğurların buddizmi kimdən qəbul etməsi ilə bağlı da müxtəlif fikirlər var. Türkoloqların əksəriyyəti qədim uyğurların buddizmi soqdlardan öyrəndiyini irəli sürmüşlər. A. fon Qaben, S.Klyaştorı, L.Bazin, E.Triyarski, J.P.Laut. Lakin T.Moriyasu və Y.Kasainin fikrincə, uyğurlara buddizmi öyrədənler soqdlar yox, toxarlar və çinlilər olmuşlar (Moriyasu, 2000, s. 341; Kasai, 2020, s. 76). Qədim uyğurların buddizmi soqdların təsiri ilə qəbul etməsi fikri qədim türklərin soqdlarla yaxın əlaqədə olması və soqd əlifbası əsasında öz yazılarını yaratmaları və bu yazıdan ən

çox buddizm məzmunlu abidələrdə istifadə etmələri (manixey abidələri, əsasən, manixey yazısı ilə yayılmışdı) faktına əsaslanır. Toxar və çinlilərin təsirini qəbul edənlər isə, çox ehtimal ki, ilk dövrlərdə buddizm məzmunlu qədim uyğur abidələrinin əksəriyyətinin toxar və Çin dillərindən tərcümə olunmasını əsas götürmüşlər.

Artıq X əsrin ikinci yarısında Çin buddizminin uyğur hökmdarları üzərində güclü təsiri olmuşdur (Kasai, 2020, s. 77). Bunu həmin dövrdə Çin dilindən tərcümə olunmuş əsərlərin sayının artması da təsdiqləyir.

5. Qədim uyğur abidələrindəki dini terminlərin öyrənilməsi

Yapon alimləri qədim uyğur abidələrindəki buddizm terminlərinin mənşəyi məsələsinə də toxunmuş və bu terminlərin toxar dili vasitəsilə sanskritcədən keçdiyi qənaətinə gəlmişlər. Onlar burada sözlərin yazılış tərzinə əsaslanmış və bunu “uyğur-toxar qaydaları” adlandırmışlar (Shōgaito, 1991, s. 29). Bu qaydalara görə, sanskrit dilində *a* ilə qurtaran sözlərdə qədim uyğur dilində son sait ya *i*-yə çevrilir (canlıları bildirən sözlərdə), ya da düşür (cansızları bildirən sözlərdə) (Shōgaito, 1991, s. 32). Sanskrit-uyğur-toxar formalarındakı dəyişikliklər:

1. *a – i – e/ä, ā/a*;
2. *ā – a, i*;
3. *a/ā – # – #* (cansızlarda);
4. *in – i – i/i*;
5. *jit – çī – ji/cī* (Shōgaito, 1991, s. 29).

6. Qədim uyğurların digər xalqlara təsirinin tədqiqi

Yaponiyada yalnız uyğurlar yox, digər xalqlar arasında da buddizm yayılması və buddizmə həsr olunmuş yazılı abidələrin meydana çıxması məsələləri araşdırılmışdır. Monqollar arasında buddizmin yayılması diqqəti cəlb edir. M.Şoqaito bildirir ki, monqollar arasında buddizmin yayılmasında uyğurlar mühüm rol oynamışlar. 1343-cü ildə Pekin şəhərindən kənarında tikilmiş “Yu yong guan” daş kitabəsində dharanilər və kitabənin tikilmə tarixi 6 növ yazı yazılmışdır. Burada Hpags-pa yazısı ilə monqolca, uyğur yazısı ilə isə uyğurca mətn var (Shōgaito, 1991, s. 27). Monqolların uyğur yazısını qəbul etdiyini və uzun müddət bu yazıdan istifadə etdiklərini də qeyd etmək lazımdır.

Hələ monqol dilində buddist mətnləri meydana çıxmamışdan, monqollar tərəfindən keçirilən mədəni mərasimlərdə qədim uyğur mətnlərindən istifadə olunurdu (Kasai, 2020, s. 87).

Yuan sülaləsi dövründə, yəni monqolların Çində hökmran olduğu vaxtlarda buddist uyğurlar dövlət işlərində çalışmış və bir çox buddist mətnin tərcümə və nəşri sahəsində fəaliyyət göstərmişlər. Onlar bu zaman taxta qəliblərlə çap üsulundan istifadə etmişlər (Kudara, 2009, s.251). Uyğurlarda buddizmin XIV əsrin ortalarına, yəni Yuan sülaləsinin süqutuna qədər davam etməsi də diqqət çəkir (Kudara, 2009, s.251).

Monqolların buddizmi qəbul etməsinə uyğurların təsir etdiyini göstərən faktlardan biri də onların istifadə etdikləri buddist terminlərin qədim uyğurlar vasitəsilə alınmalıdır. M.Şoqaito da göstərdiyi daş kitabədə də monqol və uyğur mətnləri arasında çoxlu oxşar buddizm termini olduğunu müəyyənləşdirmişdir: “Buddist monqol terminlərinin bəziləri əsl uyğur (türk) sözlərinə gedib çıxsada, digərlərinin çoxu uyğur dili vasitəsilə digər dillərdən gəlmişdir və onların böyük əksəriyyəti sanskrit dilindəndir” (Shōgaito, 1991, s. 29).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu xüsusiyyət, əsasən, monqolların buddizm qəbul etdiyi ilk dövrlərə aiddir. M.Şoqaito bunun Yuan sülaləsi dövründə baş verdiyini göstərir və onu monqolların Tibet vasitəsilə lamaizmlə tanışlıq dövründən fərqləndirir (XVI-XVIII əsrlər) (Shōgaito, 1991, s. 29). O, “Pancaraksa” və “Suvarnaprabhasa”nın kolofonlarına əsaslanaraq bu nəticəyə gəlir ki, bu əsərlər monqol dilinə Tibet dilindən tərcümə olunsa da, onun uyğur variantına da müraciət olunmuşdur (Shōgaito, 1991, s. 30).

M.Şoqaitonun fikrincə, bu proses uzun müddət davam etmişdir: “Hətta XVI əsrdə Tibet vasitəsilə lamaizmlə tanış olduqdan sonra da çoxlu buddist termin XIV əsrin əvvəllərində uyğurlardan

alınmış formada saxlanmışdır. ... Lakin çox sayda Tibet buddist mətnləri monqol dilinə tərcümə olunmağa başladıqca, bu sabit formalar Tibet dilindən alınmış və ya tərcümə olunmuşlarla əvəzləndi” (Shōgaito, 1991, s. 34). Monqol mətnlərində özünü göstərən dini terminlərdən biri olan *təhri* > *tehri* məhz qədim uyğurlardan alınmışdır (Shōgaito, 1991, s. 34). Bundan əlavə, *sarığ*, *tağ*, *adək*, *erdem* “ləyaqət” < *ärdäm* (uyğur), *ädräm*; *erklig* < *ärk+lig*; *kkir* sözləri də monqol mətnlərində işlənmiş türk sözləridir (Shōgaito, 1991, s. 38). M.Şoqaito bunu burada türk sözlərinin işləməsinə iki səbəblə bağlayır: “Birincisi, monqol dilindəki türk (uyğur) alınmalarını uyğur dilindən tərcümə olunmuş və ya tərcüməçinin ana dili türk dili olan mətnlərdəki əcnəbi formalardan fərqləndirmək asan deyil” (Shōgaito, 1991, s. 38). Buradan belə nəticəyə gəlmək olur ki, nəinki buddist dini mətnlərinin monqol dilinə tərcüməsində qədim uyğur abidələrindən istifadə olunmuş, bu mətnlərin bəzilərinin tərcüməçiləri də elə qədim uğurlar olmuşlar. Bunu həm də monqol dövlətlərinin idarəçiliyində türklərin mühüm rolu olması ilə əlaqələndirmək mümkündür.

Monqol mətnlərində qədim uyğurlardan alınmış bəzi sözlər fonetik dəyişikliyə uğramışdır. M.Şoqaitoya görə, bu dəyişikliklərin bəziləri yalnız monqol mətnlərinə aid olmamış, qədim uyğurlarda da baş vermişdir: “Uyğur dilindən alınmış bəzi monqol formaları uyğur qarşılıqları ilə paralel dəyişikliklərə uğramışdır. Bu hadisə, əlbəttə ki, eyni mühitdə yaşayan uyğur və monqol rahiblərinin fəaliyyətləri ilə bağlıdır və yuxarıda qeyd olunmuş samit dəyişmələri Yuan sülaləsi dövründə yazılmış uyğur mətnləri üçün səciyyəvidir” (Shōgaito, 1991, s. 42). Yəni dəyişikliklərin bəzilərinin səbəbi də elə qədim türk dilində baş verən hadisələr olmuşdur.

M.Şoqaito bir məsələni də xatırladır: “Digər tərəfdən, uyğur mətnlərinin böyük hissəsi itmişdir və bizim bu gün gördüyümüz mətnlər say və miqdar cəhətdən çox da böyük deyil” (Shōgaito, 1991, s. 44). Onun fikrincə, monqol mətnlərini öyrənməklə dövrümüzdə çatmamış buddist uyğur mətnlərini bərpa etmək olar (Shōgaito, 1991, s. 45). M.Şoqaitonun fikrincə, bəzi sözlərin qədim uyğur mətnlərində mövcud olan formaları da monqolların qəbul etdikləri sözlər vasitəsilə bərpa oluna bilər (Shōgaito, 1991, s. 44).

7. Qədim uyğur toponimləri ilə bağlı tədqiqlər

Dai Matsui qədim uyğur mətnlərinə, əsasən, qədim uyğurların yaşadıkları ərazidəki yer adlarını müəyyənləşdirmişdir. Burada həmin toponimlər Çin dilindəki qarşılıqları və müasir dövrdəki toponimlərlə müqayisə edilmişdir (Matsui, 2019, s. 151). Müəllif qədim manixey uyğur mətnlərindən birinə əsaslanaraq bildirir ki, Qərbi Uyğur dövləti, yaxud Koço Uyğur dövləti də adlandırılan və IX əsrin ikinci yarısından etibarən Turfan hövzəsində hökmran olmuş dövlətin 22 şəhəri olmuşdur (Matsui, 2019, s. 149).

D.Matsui qədim uyğur mətnlərində aşağıdakı toponimləri müəyyənləşdirmişdir: Koço, Kara-koço (Kara-Koja), Turpan, Lükçüng/Lukçun, Yar/Yar-xoto, Toqsın/Toqsun, Çıqtın/Çıqtım, Halayuq, Tiyok/-Toyok (Matsui, 2019, s. 151). Onun fikrincə, *Nicüing/Nişüing/Lişüing* yer adı qədim uyğur buddizminin mərkəzlərindən olan Bəzəklik mağarasını ifadə etmişdir, çünki həmin mağaradan tapılan divar rəsmlərində bu toponimə rast gəlinir (Matsui, 2019, s.159-160). D.Matsui göstərir ki, bu adların bir qismi Çin dilindən alınmış və qədim uyğurların dilinə uyğunlaşdırılmışdır (Matsui, 2019, s. 170). Bir qismi isə uyğurlar tərəfindən bölgəyə gətirilmişdir: “Bəlkə də haqqında danışılan sözlər uyğurların IX əsrin ortalarında qərbə köçündən əvvəl Monqolustandan gəlmişdi” (Matsui, 2019, s. 168).

D.Matsui yer adlarının qədim uyğur abidələrində işlənmiş formalarını qarşılaşdırmış, onların hansının daha qədim, hansının bir qədər sonrakı dövrə aid olduğunu müəyyənləşdirməyə çalışmışdır. Məsələn, müəllif sino-uyğur formasındakı adların daha sonrakı dövrə aid olduğu fikrindədir (Matsui, 2019, s.168, 170).

8. Sino-uyğur söz formaları

Qədim uyğur mətnlərində Çin sözləri və ifadələri uyğurcaya tərcümə edilərək və edilmədən işlənir. Çin sözlərinin qədim uyğur əlifbası ilə yazılmasının özünəməxsus qaydaları var. Bu qaydalar “sino-uyğur” termini ilə ifadə olunur.

Belə formalar qədim uyğur abidələrində yalnız alınma sözlər kimi işlənmiş, həm də ikidilli uyğur-Çin mətnləri var. Berlin və Ryukokuda saxlanan belə mətnlərin kursiv yazı ilə yazılmasına əsaslanan T.Moriyasu və P.Zieme onları monqol hökmranlığı dövrünə, yəni XIII-XIV əsrlərə aid etmişlər (Moriyasu, Zieme, 1999, s. 73). Çin-uyğur ikidilli mətnlərində uyğur hərfləri də Çin işarələri kimi yuxarıdan aşağı yazılmışdır (Moriyasu, Zieme, 1999, s. 75).

M.Şoqaito “Mancuşri-nama-samgiti”nin Çin dilində qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış variantından qalan 2 fraqmenti nəzərdən keçirmişdir. O, əsərin Çin dilinə Yuan sülaləsi dövründə tərcümə olunmasına əsaslanaraq, bu mətnin uyğur əlifbası ilə yazılmış variantının da bu dövrdən əvvələ aid ola bilməyəcəyini müəyyənləşdirir. Lakin həm “Mancuşri-nama-samgiti”nin, həm də uyğur əlifbası ilə yazılmış digər Çin mətnlərinin fonoloji quruluşu Yuan dövründəki Çin dilində yox, son Tanq və ya Beş sülalə dövrünün şimal-qərb dialektinə bənzəyir (Shōgaito, 2012, s. 375). Bu da M.Şoqaitonu uyğur rahiblərinin Çin mətnlərini dövrün ədəbi dilindən fərqli şəkildə yazıya köçürdükləri qənaətinə gətirib çıxarır. Tədqiqatçı bu sistemi IUPC – Inherited Uighur Pronunciation of Chinese (Çin dilinin ənənəvi uyğur tələffüzü) adlandırır (Shōgaito, 2012, s. 375). Başqa sözlə, qədim uyğurlarda Çin mətnlərini transkripsiya etmək və yazıya köçürmək üçün əvvəlki dövrlərdən etibarən xüsusi sistem olmuş və bu sistem irsən sonrakı dövrlərə də keçmişdir.

M.Şoqaito bu fraqmentlər əsasında IUPC adlandırdığı sistemi də təsvir edir. Məsələn, bu sistemdə /s/ ş və /z/ j səslərinin hər ikisi s və ya s' kimi, /i/ və /e/ isə eyni bir y hərfi ilə yazılmışdır. O, 2 ehtimal üzərində durur. Birincisi, bu səslərin elə bir cür də oxunmuş olmasıdır. Burada ikinci bir ehtimal da var: “Lakin başqa bir ehtimal da mümkündür, daha dəqiq desək, bu işarələri yazanlar IUPC-dəki bu xırda fərqləri başa düşmüş, lakin oxşar səsləri ifadə etmək üçün bu hərflərdən istifadə etmişlər” (Shōgaito, 2012, s. 380). Əslində, qədim uyğur dilində də bu səslər bir-birindən fərqlənmiş, lakin yazıda adətən eyni hərflə qeyd olunmuşdur. Başqa sözlə, bunu yalnız qədim uyğurların Çin dilindəki mətnləri yazmasına yox, məhz qədim uyğur yazısının özünə aid etmək lazımdır.

9. Qədim uyğurların digər türk xalqları ilə əlaqəsi

Yapon alimləri buddist uyğurların qonşuluqda yaşayan digər türk xalqları ilə əlaqəsi məsələsinə də toxunmuşlar. Bu tədqiqatlarda bəzi mübahisəli məsələlərə də rast gəlinir. Məsələn, K.Kudara yazır ki, bu ərazidəki yerli xalqlar XII əsrdən sonra İslama keçəndə məbədləri dağıtmış və dini mətnləri cırıb atmışlar (Kudara, 1999, s. 339). Düzdür, müsəlman türklər buddist uyğurlarla yaxşı münasibətdə olmamışlar. Bunu M.Kaşğarının yazdıqları da təsdiqləyir. “Divanü lüğət-it-türk”də bir şeir müsəlman türklərin uyğurlara hücumunu təsvir edir və müsəlman və buddist türklər arasındakı münasibəti əks etdirir. M.Kaşğarının verdiyi izahdan görünür ki, müsəlman türklər kafir ölkəsinə daxil olanda birinci növbədə onların məbədlərini dağıdırdılar (DLT, I, s. 344). Lakin Şərqi Türkistanda yaşayan türklər İslamı XII əsrdən sonra yox, həmin əsrdən əvvəl qəbul etmişlər. Əks halda XI əsrdə “Divanü lüğət it-türk”, “Qutadğu bilig” kimi əsərlərin yaranmazdı. Bu haqda Cuten Odanın fikri daha həqiqətə uyğundur: “Bir tərəfdən Kaşğarda İslama keçid başlandı, digər tərəfdən X əsrdə Tarımda və Turfan hövzəsində olan xaqanlıq manixeylikdən buddizmə keçmişdir” (Oda, 2011, s. 1187). Yəni Şərqi Türkistanda İslamın və buddizmin qəbul olunması yaxın dövrdə, bəlkə də, paralel olaraq baş vermişdir.

Dini fərqlər yaxın ərazidə yaşayan müsəlman və buddist türklərin birləşməsinə mane olsa da, bu heç də onların bir-biri ilə həmişə düşmən münasibətdə olması demək deyildi. İpək Yolu üzərində yaşayan bu xalqların həyatında ticarət xüsusi yola malik idi və bu da onların müəyyən iqtisadi əlaqələr yaratmasına təkan verirdi: “...sabit maliyyə bazası yaratmaq üçün qonşu ölkələrlə ticarət ən vacib məsələ olduğundan, dini fərqlər yalnız ikinci dərəcəli idi” (Kasai, 2020, s. 90). Lakin qonşuluqdakı Qaraxanlı dövlətinin dininin İslam dini olması qərb uyğurlarının buddizmi vurğulamasının qarşısını almışdır (Kasai, 2020, s. 87). Yəqin ki, onlar qaraxanlılarla ticarət əlaqəsini pozmamaları üçün aralarındakı fərqlərin kəskinliyini azaltmağa çalışmışlar.

C.Odanın fikrincə, qədim uyğurlar və qaraxanlılar etnik cəhətdən bir-birinə çox yaxındır: “Qaraxanlı şahzadələri, yəqin ki, Uyğur xaqanlığının nəslindən idilər” (Oda, 2011, s. 1186). O, qədim

uyğurların dilini göytürklərin dili ilə də əlaqələndirir: “Çox ehtimal ki, uyğurların istifadə etdiyi türk dili qərb türklərinin və ya türkütlərin qədim ərazisinə yayılmışdır” (Oda, 2011, s.1187). C.Oda qədim türk dillərinə Orxon türkcəsi, uyğur türkcəsi və Qaraxanlı türkcəsini aid edir (Oda, 2011, s. 1185).

10. Qədim uyğur şeiri haqqında məlumatlar

Qədim uyğur abidələri yalnız nəsr əsərlərindən ibarət deyil, onlar arasında xeyli sayda şeirə də rast gəlinir. Yaponiyada aparılmış tədqiqatlarda qədim uyğur şeirləri ilə bağlı da müəyyən məlumatlar var. K.Kudara qədim türk şeirinin 4 misralı olduğunu və alliterasiya əsasında qurulduğunu göstərmişdir (Kudara, 2009, s.257). Nəsr əsərləri kimi, bəzi şeirlər də tərcümədir. Eyni şeirin iki müxtəlif şəxs tərəfindən tərcümə edilməsi halları da müşahidə olunur (Kudara, 2009, s. 259). Bəzi əsərlərin həm nəsr, həm də şeirlə edilmiş tərcümələrinə də təsadüf olunur: “Guan wuliangshou jing” və “Buddhāvataṃsaka-sūtra” (Kudara, 2009, s.259). Qədim uyğur şeirlərinin bir hissəsi budda və bodhisattvalara müraciətlər və dualar şəklindədir (Kudara, 2009, s. 260). K.Kudara qədim uyğur şeirlərinin ictimai əhəmiyyətini də vurğulamışdır: “Bu şeirlər çətin həyat şəraitinə məruz qalmış insanların hissələrini ifadə edir və sosioloji cəhətdən də olduqca maraqlı xüsusiyyətlərə malikdir” (Kudara, 2009, s.260).

11. Qədim uyğur dövlətlərində buddizmin mövqeyi

Qədim uyğurlar Orxon vadisində və Şərqi Türkistanda müxtəlif dövlətlər qurmuşlar. Bu dövlətlərin başçılarından buddizmə münasibəti və buddist dini icma və rahibləri müdafiə etməsi Yaponiyada aparılan tədqiqatlarda toxunulan məsələlər arasındadır.

Şərqi Uyğur xaqanlığının, yaxud Orxon Uyğur xaqanlığının süqutundan sonra (840-cı ildə) uyğurların əksəriyyəti Tyanşanın şərq hissəsinə köçmüş və orada Koço Uyğur dövləti də adlandırılan Qərbi Uyğur dövlətini yaratmışlar (IX əsrin II yarısından XIII əsrə qədər). Qərbi Uyğur dövləti uzun müddət mövcud olmuşdur: “Bu dövlət hətta Çingiz xanın güclənməsindən sonra da mövcudluğunu davam etdirmiş, uyğur hökmdarı könüllü olaraq Çingiz xana tabe olmuşdur” (Kasai, 2020, s. 69). T.Moriyasunun fikrincə, uyğurların Tyanşan regionunda möhkəmlənməsi bu tarixdən əvvələ aiddir. Onu fikrincə, Tanq sülaləsinin hakimiyyətinin zəifləməsindən sonra Mərkəzi Asiyanın şərq hissəsində (Çin Türkiistanı) 2 dövlət hökm sürməyə başladı: biri uyğurların, digəri isə tibetlilərin dövlətidir. Uyğurlar 790-cı ildə Tyanşan regionunu, tibetlilər isə Tarım hövzəsinin cənub hissəsini tutmuşlar (Moriyasu, 2000, s. 337). T.Moriyasu bu dövlətin 4 böyük şəhərinin adını çəkir: Kao-chang/Koço/Hsi-chou, Pei-ting/Beşbalıq, Ark/Karasaşar və Kuça. Qərb uyğurlarına Koço uyğurları, His-chou uyğurları, Kuça uyğurları və Arslan uyğurları da demişlər. Bu dövlətdə onlar çinlilər, toxarlar və soqdlar kimi müxtəlif xalqlar üzərində hakim olmuşlar (Moriyasu, 2000, s. 338).

Uyğurların bir qrupu isə cənubda Ganzhou/Kanchou (甘州) – Qansu vahəsində məskunlaşmışdır. Qansu Uyğur dövləti IX əsrin ortalarından – 1028-ci ilə qədər mövcud olmuşdur (Kasai, 2020, s. 69). Başqa sözlə, bu dövlətin hökmrənliyi Koço Uyğur dövlətindən daha az olmuşdur. T.Moriyasunun fikrincə, Şərqi Dunhuanda yerləşən bu dövlətin əhalisinin əksəriyyətini uyğurlar və çinlilər təşkil edirdi (Moriyasu, 2000, s. 338).

Y.Kasai bildirir ki, Qansu Uyğur dövləti haqqında məlumat da azdır. O, təxminən 890-cı ildə yaranmış ola bilər. 898-899-cü illərdə Tanq xanədanı onları rəsmi olaraq tanımışdır. Bu dövlətin hökmdarları özlərinin Orxon Uyğur xaqanlarının mənsub olduğu Yağlakar qəbiləsindən olduğunu iddia edirdilər: “Görünür, Ganzhou Uyğur dövləti Şərqi Uyğur xaqanlığının davamçısı mövqeyini vurğulamağa çalışmışdır” (Kasai, 2020, s. 69).

Uyğur dövlətlərində dini icmalar mühüm yer tutmuşdur. Uyğur hökmdarları dini icmaların idarə edilməsində fəal rol oynamışlar (Kasai, 2020, s. 73). Bu dini icmalar arasında həm manixey, həm də buddist icmaları olsa da, X əsrin ikinci yarısında və ya XI əsrin əvvəllərində manixeyliyin nüfuzunun azalması nəticəsində buddizm üstünlük qazanmışdır. Y.Kasai uyğur hökmdarının manixey monastırının sökülüb, yerində buddist monastırının tikilməsi barədə 983-cü ilə aid fərmanını xatırladır (Kasai, 2020, s. 74). Buna baxmayaraq, manixeyliyə dəstək birdən-birə dayandırılmamışdır.

Başqa bir mətndən uyğur hökmdarlarının hər iki dini icmaya maddi yardım etdiyi anlaşılır. Lakin manixey rahiblərinə edilən yardımın “xeyirxahlıq”, buddist rahiblərinə edilən yardımın isə “hökmdarın xeyirxahlığı” kimi təsvir edilməsi göstərir ki, uyğur hökmdarları buddizmə üstünlük vermişlər. (Kasai, 2020, s. 75). Y.Kasai haqlı olaraq göstərir ki, uyğur hökmdarlarının bu iki din arasında tənəsübü saxlamağa çalışması yalnız onların dini meyilləri ilə yox, həm də siyasi mühakimələri ilə bağlıdır (Kasai, 2020, s. 76).

T.Moriyasunun fikrincə, qədim uyğurlar arasında buddizmin yayılmasına təkən verən amillərdən biri toxar və Çin buddistlərinin uyğur idarəçi sinfinə daxil olması idi. O, qədim uyğurların buddizmi qəbul etdikləri ilk illərdə onlarda manixey inanclarının hələ qaldığını göstərir. Uyğur buddizminin başlanğıcında İşıq, Maitreya və ya Çintamani ilə bağlı mətnlərin geniş yayılmasını da, həmin anlayışların manixeyliklə də əlaqələndirilə bilməsi ilə izah edir. Bu dövrdə Mərkəzi Asiyada buddizm və manixeyliyin sikretizmi olmuşdur. Qərb uyğurlarının yay paytaxtı olan Beşbalıqdakı və Bəzəklikdəki divar rəsmləri eyni dövrə aiddir (Moriyasu, 2000, s. 347).

Bəzi manixey monastırları sonralar buddist məbədlərinə çevrilmişdir. Bunlardan biri də Qərbi Uyğur xaqanlığının qış paytaxtı olan Koçoda yerləşir və 1008-ci ildə buddist məbədi kimi yenidən tikilmişdir (Moriyasu, 2000, s. 344). Bunun səbəbi, əlbəttə ki, buddizmin daha geniş yayılması və manixeyliyin nüfuzdan düşməsidir.

Koço Uyğur dövlətinin hökmdarları buddizmə böyük diqqət göstərsə də, Y.Kasai onların özlərinə dini səciyyə vermədiyini göstərir: “Lakin Qərbi Uyğur xaqanlığı dövrünə aid olan qədim uyğur kolofonlarında hökmdarların adı heç çəkilmir, yalnız bir istisna var: “Maitrisimit”in (Maitreya ilə görüşmə) 1067-ci ildə yazılmış Hami nüsxəsi” (Kasai, 2020, s. 84).

Y.Kasai bunu Qərbi Uyğur dövlətində hakimiyyəti qanuniləşdirmək üçün buddizmdən istifadəyə ehtiyac olmaması ilə izah edir. Onun yazdığına görə, buddizm dövlət dini statusu qazananda isə dövlət hakimiyyəti sabitləşmişdi və onun qanuniləşdirilməsinə əvvəlki qədər ehtiyac yox idi (Kasai, 2020, s. 84).

Xubilay xanın dövründən monqolların hökmdarı buddist anlayışına uyğun olaraq “çakravartin” hesab olunurdu (Kasai, 2020, s. 86). Deməli, buddizmi uyğurlardan sonra qəbul edən monqollar artıq öz hökmdarlarına dini səciyyə vermişdilər. Ancaq Takatoşi Akagiyə Guiyijun idarəsində, Xotan və Qərbi Uyğur dövlətlərində də buddist və ya bodhisattva hökmdarların (“çakravartin”) meydana çıxdığını yazmışdır (Kasai, 2020, s. 78).

Lakin monqol dövründə uyğur hökmdarları buddizmlə əlaqələrini açıq şəkildə göstərməyə başladılar. Onlar buddist mətnlərinin hazırlanmasında ianəçi kimi çıxış etdilər. Qərbi Uyğur dövlətinin tarixini buddist ənənəyə uyğun izah edən qədim uyğur salnamələrinin də bu dövrdə nüsxələri çıxarıldı (Kasai, 2020, s. 87). Başqa sözlə, bu dövrdə artıq uyğurların buddizmlə əlaqəsi rəsmiləşdi. Fikrimizcə, bunun səbəbi monqolların da buddizmə meyil etməsi və uyğurların bu prosesdə öz rollarını vurğulamaq, monqollarla əlaqələrini və öz mövqelərini möhkəmləndirmək istəyi ola bilər.

Bu hal Yuan sülaləsinin hakimiyyətinin zəifləməsi dövründə güclənmişdi. Çünki bu vaxt həm hökmdarın nüfuzu zəifləmiş, həm də monqol imperatorları artıq arxalanmaq üçün yaxşı dayaq deyildilər. Ona görə də uyğur hökmdarları özlərini buddist kontekstinə daxil etməklə hakimiyyətlərini qanuniləşdirmək istəyirdilər (Kasai, 2020, s. 89).

1334-cü ildə yazılmış ikidilli qədim uyğur-Çin yazısı (“Iduk kutların (Koço hökmdarlarının) genealoji xatirə yazısı”nda) uyğur hökmdarları müxtəlif buddist atributları (təyinləri) ilə adlandırılır: *bodisatav, tuşittin inmiş (tuşitd “cənnət, göy”dən enmiş), çintamani tæg* və s. (Kasai, 2020, s. 88). Bu yazı monqol Yuan sülaləsinin hakimiyyəti altında olan qərb, yaxud Koço uyğurlarına məxsus idi. Deməli, qərb uyğurlarının başçıları XIV əsrdə də buddizmi himayə edirdi.

Y.Kasainin fikrincə, Qansu uyğur hökmdarlarının dini mənsubiyyəti aydın deyil (Kasai, 2020, s. 70). Ona görə də onların buddizmi himayə edib-etməməsini müəyyənləşdirmək çətinidir.

Y.Kasai göstərir ki, X əsrdə Dunhuan artıq Çin imperatorlarının hakimiyyətinə arxalanmırdı. Ona görə də onlar hakimiyyətlərini qanuniləşdirmək üçün yeni qaydalara ehtiyac duyurdular. Onlar

bu məqsədlə buddizmdən istifadə etmişlər: “Buddistlərin mütləq çoxluğu təşkil etdiyi və buddist qonşularla diplomatik əlaqələrin olduğu Dunhuanda buddist qanuniləşdirməsi strategiyası yaxşı davam edirdi” (Kasai, 2020, s. 84).

12. Qədim uyğur divar rəsmləri və dirək yazıları haqqında məlumatlar

Qədim türklərə məxsus Orxon-Yenisey abidələrinin əksəriyyəti daş üzərində, qədim uyğur abidələrinin əksəriyyəti isə kağız üzərində yazılmışdır. Lakin qədim uyğur yazısından divar və dirəklər üzərində də istifadə olunmuşdur. Bu yazılar, o cümlədən qədim uyğurlara məxsus divar rəsmləri T.Moriyasunun diqqətini cəlb etmiş və bu məsələyə dair öz mülahizələrini irəli sürmüşdür. Onun fikrincə, uyğur buddist divar rəsmlərinin əksəriyyəti X-XIII əsrlərə, xüsusilə XI-XII əsrlərə aiddir (Moriyasu, 2000, s. 341).

T.Moriyasunun diqqətini cəlb edən bir cəhət də bəzi mağaraların divarlarında ikiqat rəsmlərin olmasıdır. Bu divarlarda həm manixey, həm də buddist yazıları var (Moriyasu, 2000, s. 343). T.Moriyasu belə nəticəyə gəlir ki, müəyyən müddət manixeylər tərəfindən istifadə olunmuş bu mağaralar yeni divarlar tikilməklə təzələnməmişdi. Yeni mağaralar əvvəlkilərdən kiçik idi. Buraya buddizm motivli divar rəsmləri çəkilmiş və bodhisattvaların heykəlləri qoyulmuşdur (Moriyasu, 2000, s. 342).

Qədim uyğur dirək yazılarında da, əlyazmalarda olduğu kimi, ianəçilərin adları göstərilmişdir (Moriyasu, 2000, s. 348). Y.Kasai göstərir ki, Dunhuandakı Maqao mağaralarındakı divar rəsmlərində uyğur hakim sülaləsindən olanların və yüksək rütbəli şəxslərin portretləri olsa da, hökmdarların portretləri kimi müəyyən edilə biləcək rəsmlər azdır (Kasai, 2020, s. 79).

T.Moriyasu göstərir ki, Museum für Indische Kunstda 3 dirək yazısı var. Birinci və üçüncü yazılar uyğur, ikinci isə Çin dilində yazılmışdır. T.Moriyasu birinci yazının 1008, üçüncü yazının isə 1019-cu ilə aid olduğunu bildirmişdir (Moriyasu, 2000, s. 345).

13. Şaço uyğurları

Takao Moriyasu qədim uyğurların Şaço uyğurları adlı bir qrupundan bəhs edir: “Mənim nəticəmə görə, Dunhuanda hökmdar olanlar qərb uyğurları olmuş və “Şaço uyğurları” qərb uyğurlarına tabe olan bütün uyğur qruplarını bildirən ümumi termin olmuşdur” (Moriyasu, 2000, s. 349).

T.Moriyasu Şaço uyğurları konsepsiyasını ilk dəfə 1980-ci ildəki məqaləsində irəli sürmüşdür. Onun fikrincə, XI əsrin əvvəllərində Dunhuan, Şaçoda uyğurların qüvvətli bir qrupu olmuşdur; onlar Qərbi Uyğur dövlətinə tabe olmuşlar və 1020-1050-ci illərdə Şaçonu idarə etmişlər (Moriyasu, 2000, s. 348).

T.Moriyasunun fikrincə, IX-X əsrlərə aid Dunhuan əlyazmalarında adı çəkilən Hsi-çou, əslində, Qərbi Uyğur dövlətini bildirir ki, bu da Dunhuanla Qərbi Uyğur dövlətinin əlaqəsini göstərir. Dunhuanda Min Budda mağaralarından birindəki (№ 409) divar rəsminə təsvir olunmuş ianəçilərin görünüşü Qərbi Uyğur divar rəsmlərindəkilərə bənzəyir (Moriyasu, 2000, s. 340). Tədqiqatçı onu da əlavə edir ki, 1008-ci ilə aid dirək yazısında uyğur buddist ianəçisinin adı *Şaço Sangun* “Şaço generalı” kimi verilmişdir (Moriyasu, 2000, s. 348).

T.Moriyasunun bu fikri Çində geniş yayılmış, hətta onun yazdıqlarından fərqli olaraq burada Şaço uyğurlarının müstəqil dövləti olduğunu söyləyənlər də olmuşdur. Bunlardan biri Yanq Fuşudur (Moriyasu, 2000, s. 350). Lakin T.Moriyasu buna etiraz edir və onların müstəqil olmadığını, Qərbi Uyğur dövlətinə tabe olduqlarını yazır.

14. Yaponiyada qədim uyğur abidələrinin nəşri

Yapon tədqiqatçıları qədim uyğur abidələrinin nəşri və tərcüməsi ilə də məşğul olmuşlar. Koici Kitsudo Piter Zieme ilə birlikdə Çin dilində “Jin’gangjing zuan” adlandırılan abidənin qədim türk dilinə tərcüməsini araşdırmışdır. “Jin’gangjing zuan” buddizmin məşhur “Almaz sutrası”nın qısaltılmış formasıdır. Apokrif (uydurma, sanskrit kanonunda olmayan) Çin buddist mətnlərindəndir.

Bir qız haqqında möcüzəvi hekayə, On bayram günü və On iki təqvim günü haqqındadır. Qədim uyğur fraqmentləri Sankt-Peterburq və Berlində saxlanılır (Kitsudo and Zieme, 2017, s. 43).

Yapon alimi Cuten Odanın əsas tədqiqatları qədim uyğur abidələrindən olan “Səviz yükmək”ə həsr olunmuşdur. Çin dilindən tərcümə olunmuş bu abidə də apokrif sutra, yəni sanskritcə əsli olmayan, birbaşa çincə yazılmış sutradır. C.Oda “Səviz yükmək yaruk”u 2010-cu ildə yapon dilində çap etdirmişdir. Bu kitab 2015-ci ildə ingiliscə nəşr olunmuşdur (Uçar, 2017, s. 245).

C.Odaya əsərin müxtəlif əlyazma nüsxələrini müəyyənləşdirmişdir. London (Dunhuan) və Kioto (Turfan) əlyazmaları daha bitkin xarakter daşıyır. Bunlarla yanaşı Berlin, Kyoto, Tokyo, London, Paris, Sankt-Peterburq və Çində saxlanan taxta çap mətnləri və əlyazma fraqmentləri də var (Uçar, 2017, s. 247). Cuten Oda “Səviz yükmək”in böyükhəcmli nüsxələri ilə yanaşı, Ryukoku Universitetində saxlanan bəzi kiçik fraqmentlərini də müəyyənləşdirmiş və nəşr etdirmişdir (Oda, 2012, s. 352).

“Səviz yükmək yaruk” sutra Dunhuan mağarasından tapılmışdır (Or.8212 (104)) türk əlyazmasındakı ən qədim xüsusiyyətlərdən birini əks etdirir. Mətnin blok çap kitabları Monqol-Yuan dövründə (təxminən XIV əsr) Çində çap olunmuşdur (Oda, 2011, s. 1186).

T.Moriyasu 1980-ci ildə Ş.Tekin “Buddhistische Uigurica aus der Yüan-Zeit” adlı əsərində təhlil edilmiş və Fransa Milli Kitabxanasında p.4521 nömrəsi altında Pelliot kolleksiyasında saxlanılan qədim uyğur əlyazmasının bir hissəsini nəzərdən keçirmiş və onun XIV əsrə aid bir məktub olduğu qənaətinə gəlib həmin məktubu çap etdirmişdir (Moriyasu, 1982, s. 2).

Qədim uyğur yazısı ilə Çin dilində mətnlər də yazılmışdır. Masahiro Şoqaito Rusiya Elmlər Akademiyası Şərq Əlyazmaları İnstitutunda saxlanılan və “Mancuşri-nama-samgiti” adlı mətnə aid 2 fraqmenti nəşr etdirmişdir (Shōgaito, 2012, s. 376).

İstanbul Universiteti Mərkəz Kitabxanasında qədim uyğur mətnləri kolleksiyası var ki, Şərqi Türkiyədən, çox ehtimal ki, Turfan hövzəsindən gətirilmişdir. Bu kolleksiyaya 7 dünyəvi sənəd daxildir. Onların 5-i müqavilələrdir. Rəşid Rəhməti Arat və Nobuo Yamada tərəfindən çap olunmuş, sonra Hiroşi Umemura tərəfindən düzəliş edilmiş, nəhayət, SUK-da çap olunmuşdur (Matsui 2007, s. 61). Sənədlərdən biri şərab çatdırılması inzibati sifarişdir, N.Yamada tərəfindən çap olunmuş, Dai Matsui tərəfindən düzəliş edilmişdir. Yerdə qalan kiçik fraqment isə D.Matsuinin bir məqaləsində verilmişdir (Matsui 2007, s. 61). D.Matsui bu sənədin becərilən torpaqlarda üstünlüklər (soyurqal) vermək haqqında fərman olduğu qənaətinə gəlmişdir (Matsui 2007, s.67).

Yapon alimləri başqa ölkələrin tədqiqatçıları ilə də birgə fəaliyyət göstərmişlər. Bu əməkdaşlığın nəticələrindən biri “REA Şərqsünaslıq İnstitutunun Serindiya fondundakı qədim uyğur əlyazmalarının və ksiloqraflarının kataloqu”dur. Rusiya Elmlər Akademiyası Şərq Əlyazmaları İnstitutunun əməkdaşları O.Landışeva və A.Turanskaya və Toyo Bunkonun (Şərq Kitabxanasının) əməkdaşı Hiroşi Umemura tərəfindən hazırlanmış bu kataloq Toyo Bunko tərəfindən Tokioda nəşr olunmuşdur. Kitabın ön sözünü Toyo Bunkonun tədqiqat şöbəsinin müdiri Takeşi Hamaşita yazmışdır (Catalogue, 2021, s. VI). Kitabın hazırlanmasında T.Moriyasunun, eləcə də Toyo Bunkonun əməkdaşlarından C.Oda, D.Matsui, K.Kitsudo və Akihito Yoşidanın da xidmətləri olmuşdur (Catalogue, 2021, s. XXIII). Buradakı uyğur mətnlərinin ilkin siyahısı 2020-ci ildə H.Umemura, M.Şoqaito, Y.Yoşida və A.Yakup tərəfindən çap olunmuşdur: “A Provisional Catalogue of the Microfilms of Uigur, Sogdian and Manichaeic Manuscripts belonging to the St. Petersburg Branch of the Institute of Oriental Studies, Russian Academy of Sciences brought to the Toyo Bunko” (Catalogue, 2021, s. XXXV-XXXVI).

Nəticə

Yuxarıdakı məlumatlar göstərir ki, qədim uyğur yazılı abidələri, xüsusilə də buddizm məzmunlu qədim uyğur abidələri Yaponiya türkologiyasında ən çox müraciət olunan mövzularındandır. K.Otaninin qədim uyğur əlyazmaları və blok çap fraqmentlərini Yaponiyaya gətirməsi və onların Kiotoda – Ryukoku Universitetində saxlanması ölkədəki qədim uyğur tədqiqatlarının əsas

təkanverici amildir. Sonralar həm buddizmlə məşğul olan tədqiqatçılar, həm də türkoloqlar bu sahəyə maraq göstərmiş və onu yeni tədqiqatlarla zənginləşdirmişlər.

T.Moriyasu, K.Kudara və C.Oda kimi tədqiqatçılar qədim uyğur abidələrinin yazıldığı dövrü müəyyənləşdirməyə çalışmış, ümumiyyətlə X-XIV əsrlər arasında yazıldığını müəyyənləşdirdiyi abidələrin müxtəlif dövrlərə aid xüsusiyyətlərinə də toxunmuşlar. Qədim uyğur yazısının tədqiqi, bu yazının müxtəlif tiplərinin analizi də yapon tədqiqatçıları düşündürmüş, T.Moriyasu qədim uyğur yazısının dörd əsas tipini və onların hər birinin aid olduğu dövrü müəyyənləşdirmişdir. K.Kudara və Y.Kasai qədim uyğurların buddizmi nə vaxt və necə qəbul etməsi ilə bağlı tədqiqatlar aparmışlar. Y.Kasai bunu qədim uyğurların qurduqları yeni dövləti legitimləşdirmək istəyi ilə əlaqələndirmişdir. M.Şoqaito qədim uyğur abidələrində buddizm terminlərini nəzərdən keçirmiş, bunların əksəriyyətinin toxar dili vasitəsilə sanskrit dilindən keçdiyini və bu zaman hansı səs dəyişmələrinə məruz qaldığını göstərmişdir. Qədim uyğurların digər xalqlara təsiri, xüsusən Yuan sülaləsi dövründə monqollar arasında buddizmin geniş yayılmasında qədim uyğurların rolu yazılı abidələrin də verdiyi materiallar vasitəsilə öyrənilmişdir. Qədim uyğur toponimlərinin mənşəyi və yaranma yolları, o cümlədən qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış Çin dilində mətnlər əsasında qədim uyğurlarda Çin sözlərinin transkripsiya formaları yapon tədqiqatçıların verdiyi qiymətli məlumatlardandır. Yaponiyada qədim uyğurların ətraf ərazilərdə yaşayan digər türk xalqları ilə, xüsusən müsəlman qaraxanlıqlarla əlaqəsi də öyrənilmişdir. Qədim uyğur abidələrinin bir hissəsini təşkil edən şeirlər də qədim uyğur tədqiqatçıların diqqətindən yayınmamışdır. Yaponiyada “Səkil yükmək” və s. qədim uyğur abidələri nəşr və tərcümə edilmiş, bu abidələr onların digər dillərdəki variantları və orijinal mətnləri ilə müqayisə edilmiş, onların yazıldığı dövr haqqında fikirlər söylənməmişdir.

Bütün bu tədqiqatlar Yaponiyada qədim uyğur abidələrinə göstərilən marağı, hər bir abidənin necə diqqətlə öyrənildiyini göstərir. Yapon alimlər bu abidələr əsasında orta əsrlər Uzaq Şərqi tarixi və buddizmin yayılması barədə bir çox faktları aşkara çıxarmışlar.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Kasai, Y. (2020). Uyghur legitimation and the role of Buddhism. *Buddhism in Central Asia I*, Editors: Carmen Meinert and Henrik Sørensen, Leiden: Brill, pp. 61-90.

Kâşgarlı, M. (2013). *Divanü Lûgat-it Türk*. Çeviren: Besim Atalay. Ankara: TDK Yayınları, c.1.

Kâşgarlı, M. (2013). *Divanü Lûgat-it Türk*. Çeviren: Besim Atalay. Ankara: TDK Yayınları, c.3.

Kitsudō, K. & Zieme, P. (2017). The Jin'gangjing Zuan 金剛經纂 in Old Uighur with parallels in Tangut and Chinese. *Written Monuments of the Orient*, 2, pp. 43-87.

Kudara, K. (1999). *Silk Road and its culture: the view of a Japanese scholar*. *Berichte und abhandlungen / Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften (vormals Preußische Akademie der Wissenschaften)*, 6, pp. 331-347.

Kudara, K. (2009). *Eski Uyğurların Budist Kültürü*. İngilizcedən çeviren: Murat Elmalı. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, İstanbul, 20, s. 247-262.

Matsui, D. (2019). *Turfan bölgesindeki Eski Uyğur yer adları*. Çeviren: Ahmet Karaman. *Türk dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, sayı 47, s. 149-175.

Matsui, D. (2007). *An Uigur Document Preserved in the library of Istanbul University*. *内陸アジア言語の研究 (Nairiku Ajia gengo no kenkyuu)*, 22, p. 61-70.

Moriyasu, T. & Zieme, P. (1999). *From Chinese to Uighur Documents*. *Nairiku-Ajia gengo-no-kenkyū*. *Studies on the Inner Asian Languages*, 14, pp. 73-102.

Moriyasu, T. (1982). *An Uigur Buddhist's letter of the Yüan Dynasty from Tun-huang 敦煌 (Supplement to "Uigurica from Tun-huang)*. *The Memoirs of the Toyo Bunko*, 40, pp. 1-18.

Moriyasu, T. (2000). The West Uighur Kingdom and Tun-huang around the 10th-11th centuries. *Berichte und abhandlungen / Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften (vormals Preussische Akademie der Wissenschaften*, 8, pp. 337-368.

Oda, J. (2011). On the relationship between Old Turkic and Ottoman Turkish / *Eski Türkçe ve Osmanlı Türkçesi arasındaki ilişkiler. ICANAS (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*, 8, 2007, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, s. 1185-1202.

Oda, J. (2012). Uighur fragments of the block-printed text “Säkiz törlügin yarumış yaltrimiş nom bitig”. *Türk dili ve edebiyatı dergisi*, № 24, s. 325-346.

Shōgaito, M. (1991). On Uighur elements in Buddhist Mongolian texts. *Memoirs at the Research Department of the Toyo Bunko*, № 49, pp. 27-49.

Shōgaito, M. (2012). Two fragments of Chinese Mañjuśrīnāmasaṃgīti transcribed into Uighur script: Дх-12114 and Дх-12082 preserved in St.Petersburg. *Тангуты в Центральной Азии. Сборник статей в честь 80-летия профессора Е.И.Кычанова. Москва: Восточная литература*, с. 375-382.

Uçar, E. (2017). *Juten ODA. A Study of the Buddhist Sūtra called Säkiz Yükmäk Yaruq or Säkiz Törlügin Yarumış Yaltrimiş in Old Turkic*, Berliner Turfantexte XXXIII, Brepols Publishers, Turnhout (Belgium), 2015, 319 pp. ISBN: 978-2-503-56540-8. *Journal of Old Turkic Studies*, 2017, 1/2, s. 245-250.

Каталог древнеуйгурских рукописей и ксилографов Сериндийского фонда Института восточных рукописей РАН. (2021). Том 1. Токио: Тоё Бунко. / *Catalogue of the Old Uyghur Manuscripts and Blockprints in the Serindia Collection. (2021). Volume 1. Tokyo: The Toyo Bunko. Compiled by Olga Landysheva, Anna Turanskaya, Hiroshi Umemura. Edited by Peter Zieme.*